بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حقوق بین‌الملل

دکتر سیدقاسم زمانی
استاد دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی
دکتر پویا برلیان
دانش‌آموخته دکترای حقوق بین‌الملل دانشگاه علامه طباطبائی

پژوهشکدهٔ حقوق
تهران ـ ۱۴۰۴

سرشناسه	:	برلیان، پویان، ۱۳۶۹-
عنوان و نام پدیدآور	:	بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حقوق بین‌الملل/ پویا برلیان، سیدقاسم زمانی.
مشخصات نشر	:	تهران: پژوهشکده حقوقی شهر دانش، ۱۴۰۴.
مشخصات ظاهری	:	۴۳۰ ص.
شابک	:	۹۷۸-۶۰۰-۴۷۵-۲۶۰-۲
وضعیت فهرست‌نویسی	:	فیپا
یادداشت	:	ص.ع. به انگلیسی: Pouya Berelian, Seyed Ghasem Zamani. Reasonable and equitable utilization of shared water resources in international law.
یادداشت	:	کتابنامه: ص. [۴۰۱] - ۴۳۰.
موضوع	:	حقوق آب (حقوق بین‌المللی) Water rights (International law)
موضوع	:	رودهای بین‌المللی -- جنبه‌های حقوقی International rivers-- Legal aspects
موضوع	:	آب، منابع -- مدیریت -- همکاری‌های بین‌المللی Water-supply -- Management -- International cooperation
موضوع	:	حق دسترسی به آب Right to water
موضوع	:	آب، منابع -- قوانین و مقررات Water-supply-- Law and legislation
شناسه افزوده	:	زمانی، سیدقاسم، ۱۳۴۶-
رده‌بندی کنگره	:	K۳۴۹۶
رده‌بندی دیویی	:	۳۴۶/۰۴۶۹۱
شماره کتابشناسی ملی	:	۱۰۰۵۵۹۶۱

با مراجعه به فروشگاه اینترنتی شهر دانش از مزایای خرید آنلاین و تخفیف ویژه برخوردار شوید.

https://sdil.ac.ir/shop/

عنوان: **بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حقوق بین‌الملل**

مؤلفان: **دکتر سیدقاسم زمانی ـ دکتر پویا برلیان**

ناشر: پژوهشکده حقوقی شهر دانش

صفحه‌آرا و ویراستار: سودابه رسولی

طراح جلد: زهرا کریمی

نوبت چاپ: اول

تاریخ چاپ: ۱۴۰۴

شمارگان: ۲۰۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۷۵-۲۶۰-۲

بهاء: ۷۵۰,۰۰۰ تومان

حق چاپ محفوظ است.

تهران ـ خیابان کریم‌خان زند ـ خیابان سنایی ـ خیابان نهم ـ خیابان گیلان ـ پلاک ۵

کد پستی ۱۵۸۵۷۴۳۱۱۱ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵/۴۵۳۹ تلفن: ۸۸۸۱۱۵۸۱ نمابر: ۸۸۸۱۱۵۸۰

Email: publication@sdil.ac.ir Website: www.sdil.ac.ir

به نام خداوند جان و خرد

سخن ناشر

توسعه ادبیات حقوقی در هر کشور، نقش مهمی در پیشرفت نظام حقوقی آن کشور ایفا می‌نماید. اندیشمندان و پژوهشگران دنیای بیکران حقوق که شیفته نظم‌اند و سرباز عدالت، آموزه‌های علمی و تجربیات عملی خویش را به جامعه حقوقی عرضه می‌دارند تا بتوانند در تثبیت و تنویر نظم اجتماعی و استقرار عدالت و اصلاح و پیشرفت کشور سهیم گردند.

قانونگذار فهیم و آگاه، هیچ‌گاه در مقام تهیه پیش‌نویس و مهیا شدن جهت وضع قانون، خود را بی‌نیاز از ادبیات و دکترین حقوقی کشور و مشورت با خبرگان نخواهد یافت و هیچ‌گاه مصوبات قبلی خویش را دائمی و مصون از نقد و اصلاح قلمداد نخواهد نمود. قضات متخصص و عدالت‌پیشه نیز نقد علمی و منصفانه آرای خود را مایه تکامل و پیشرفت می‌دانند.

دانشکده‌های حقوق که به مأموریت خطیر تربیت قضات، وکلا، مشاوران حقوقی، سردفتران، پژوهشگران و اساتید حقوق و فقه همت می‌گمارند علاوه بر اینکه از آموزه‌های علمی و قضایی کشور بسیار بهره می‌برند متقابلاً رسالت مهمی در غنی‌سازی ادبیات و دکترین حقوقی کشور بر عهده دارند.

کشور ایران به‌ویژه در دو دهه اخیر پیشرفت قابل توجهی را در توسعه کمّی ادبیات حقوقی کشور شاهد بوده است. تعداد کتب و نشریات حقوقی منتشره در کشور طی بیست سال اخیر، به نسبت گذشته به‌مراتب افزایش یافته است. این دستاورد را باید به فال نیک گرفت و امیدوار بود که این پیشرفت کمّی به همین میزان با توسعه‌ای کیفی در بارور شدن دکترین حقوقی مورد نیاز کشور همراه باشد و با احترام به حقوق مالکیت فکری دیگران انتشار یابد.

انتشارات پژوهشکده حقوقی شهر دانش که همواره سعی داشته است علاوه بر انتشار آثار حاصل از تحقیقات پژوهشکده حقوق، به صورتی هدفمند و با ارزیابی علمی به گزینش و چاپ و انتشار کتاب‌های حقوقی در حوزه‌ها و موضوعات مورد نیاز جامعه حقوقی کشور مبادرت ورزد، زحمات جناب آقایان **دکتر سیدقاسم زمانی و دکتر پویا برلیان** در تألیف کتاب **بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حقوق بین‌الملل** را ارج نهاده، امیدوار است این کتاب مورد استقبال جامعه حقوقی کشور و مورداستفاده متولیان امر قرار گیرد.

وحید اشتیاق

علائم اختصاری

ACT	:	The Amazon Cooperation Treaty
AFD	:	Agence française de développement
AFDB	:	African Development Bank
APDIM	:	The Asian and Pacific Centre for the Development of Disaster Information Management
CAMP	:	Coastal Area Management Programme
CIWA	:	Cooperation for International Waters in Africa
DSI	:	Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü(General Directorate of State Hydraulic Works)
DPT	:	Devlet Planlama Teşkilatı
DRBM	:	The Danube River Basin Management
ECAs	:	Export Credit agencies
EGEL	:	The Experts Group on Environmental LaW
GAP	:	Güneydoğu Anadolu Projesi(The Southeastern Anatolia Project)
GEF	:	Global Environmental Facility
GSG	:	Global Solutions Group
GWP	:	Global Water Partnership
IAHS	:	International Association of Hydrological Sciences
ICOID	:	International Commission on Large Dams
ICPDR	:	International Commission for the Protection of the Danube River
IHP	:	The Intergovernmental Hydrological Programme
ISARM	:	International Shared Aquifer Resources Management

IUCN	:	International Union for Conservation of Nature
IUWM	:	Integrated Urban Water Management
IWRM	:	Integrated Water Resources Management
JRMP	:	Joint River Management Programme
LMC	:	The Lancang-Mekong Cooperation mechanism
MAP	:	The Mediterranean Action Plan
MDTF	:	Multi-Donor Trust Funds
MRC	:	Mekong River Commission
NBI	:	The formation of the Nile Basin Initiative
PAGGW	:	The Pan Africa Agency of the Great Green Wall of the Sahel and Sahara Initiative
RBOs	:	International River Basin Organizations
ROTE	:	Retooling Operations with Transboundary Impacts
SAWI	:	South Asia Water Initiative
SCRM	:	South Caucasus River Monitoring
WWDR	:	The World Water Development Repor

فهرست اجمالی

سخن ناشر ۵
علائم اختصاری ۷
چکیده‌ای از کتاب ۱۱
مقدمه ۱۶

بخش اول: مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه

درآمد ۲۷
فصل اول: مفهوم‌شناسی اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک ۲۸
فصل دوم: جایگاه اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه در منابع حقوق بین‌الملل آب ۹۲
فصل سوم: پیوند و تعامل اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه با صلح و امنیت بین‌المللی ۲۱۶
پیامد ۲۲۸

بخش دوم: بهره‌برداری از سد ایلیسو توسط دولت ترکیه در سنجه حقوق بین‌الملل

درآمد ۲۳۳
فصل اول: شناخت پروژه آناتولی جنوب شرقی (گاپ) و روند بهره‌برداری از سد ایلیسو ۲۳۴
فصل دوم: آثار حقوقی بهره‌برداری از سد ایلیسو ۲۹۴
فصل سوم: راهبردهای حقوقی پیشنهادی برای ایران به‌منظور مواجهه با بحران بهره‌برداری از سد ایلیسو ۳۳۱
پیامد ۳۸۱
نتیجه‌گیری ۳۸۵
فهرست تفصیلی مطالب ۳۹۶
منابع ۴۰۱

چکیده‌ای از کتاب

اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه به‌عنوان بنیان و رکن اصلی حقوق بین‌الملل آب، در مقام قاعده حقوق بین‌الملل عرفی بوده و در اسناد بین‌المللی گوناگونی گنجانده شده است. اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه نقش اصلی و تعیین‌کننده‌ای را در کاربردی نمودن حقوق بین‌الملل آب ایفا می‌کند و تکمیل‌کننده سایر اصول حقوقی مطرح در این گرایش از حقوق بین‌الملل است. حقوق بین‌الملل آب با محوریت اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه قادر است چشم‌اندازی از شکل‌گیری روند صحیح مدیریت منابع آبی مشترک و حل‌وفصل اختلافات ناشی از آن را برای دولت‌های ایران، ترکیه، عراق و سوریه پدید آورد. این تحقیق به تبیین جایگاه اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حفظ صلح و امنیت بین‌المللی با تأکید بر بهره‌برداری از سد ایلیسو می‌پردازد. هنجارها و اصول حاکم بر بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، دولت‌ها را در جهت یک سیستم قانونمند سوق داده که بر پایه اصول کلی حقوقی، حقوق بین‌الملل عرفی و معاهدات بین‌المللی بدان متعهد نیز می‌باشند. عدم پایبندی به این اصول و نقض آن‌ها، مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها را رقم خواهد زد. بهره‌برداری از سد ایلیسو با توجه به پیامدهای مخربش نسبت به دولت‌های هم‌جوار، در مغایرت با تعهدات بین‌المللی دولت ترکیه است. پرسش اصلی این تحقیق، بر مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه متمرکز است. یکی از اصول مهم و اساسی حقوق بین‌الملل منابع طبیعی و مشترک از جمله آب، اصل «بهره‌برداری معقول و منصفانه» بوده که به‌موجب این اصل، هر دولت ساحلی، مشمول سهمی معقول و منصفانه در استفاده سودمند از منابع آبی مشترک است. با توجه به ضرورت همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، می‌توان به نظام حقوقی مشترک منطقه‌ای بر اساس موافقت‌نامه‌ای چندجانبه میان دولت‌های ذی‌نفع، در مورد بهره‌برداری از حوضه آبریز دجله و فرات، توسعه و حفاظت از آن و همچنین روند حل‌وفصل اختلافات ناشی از بهره‌برداری از حوضه مورد نظر دست یافت. جمهوری اسلامی ایران می‌تواند با وضع قوانین داخلی و ایجاد همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی پیرامون مدیریت منابع آبی مشترک فرامرزی با همسایگان، اقدام نموده و مانع از تداوم سیاست‌های تکروانه دولت ترکیه شود. مبنای این همکاری، اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه، چگونگی آن با به‌کارگیری دیپلماسی آبی میان دولت‌های حوضه آبریز دجله و فرات به‌منظور شکل‌گیری نظام حقوقی منطقه‌ای مشترک است که بهره‌گیری از ظرفیت‌های سازمان‌های بین‌المللی ذی‌ربط در تسریع این روند نقش تعیین‌کننده‌ای خواهد داشت و چشم‌انداز این همکاری، تحقق توسعه پایدار برای همه دولت‌های ذی‌نفع و هم‌جوار حوضه آبریز دجله و فرات با محوریت اقتصاد سبز خواهد بود.

«به نام خداوند مهتاب و آب»

ایضاح:

ملازمه میان «حیات و آب» هر روز بیش از پیش نمایان می‌شود؛ تمدن و مدنیت انسان با آب پیوند خورده و هزاران سال پیش یکجانشینی انسان‌ها در جوار رودخانه‌ها آغاز شد. صدها سال پیش نیز اولین نهادهای بین‌المللی در قالب کمیسیون‌های رودخانه‌ای برای مدیریت استفاده از رودخانه‌های بین‌المللی پای به عرصه وجود نهادند. رودخانه‌ها و دریاها نقش مهمی در تأمین مواد غذایی و حمل‌ونقل کالا و مسافر داشته و کشاورزی و دامپروری نیز بر منابع آبی اتکا جسته‌اند. سهم منابع آبی در صنعتی‌سازی هر کشور غیرقابل انکار است؛ آب عاملی ضروری و حیاتی برای برخی از صنایع مثل نیروگاه‌های ترموالکتریک (برای خنک‌سازی) و پالایشگاه‌های نفت و سنگ معدن (جهت فرایندهای شیمیایی) محسوب می‌شود.

با این حال رشد جمعیت و صنعتی شدن، محدودیت منابع آب شیرین را بیش از پیش برجسته ساخته است. واقعیت آن است که ۹۷٪ آب‌های سطحی شور و غیرقابل شرب و فقط سه درصد آن، آب شیرین است؛ اندکی بیش از دو ـ سوم این مقدار، در یخچال‌های طبیعی و کلاهک‌های قطبی محصور شده است. مابقی آب شیرین، غیرمنجمد است و عمدتاً تحت عنوان آب زیرزمینی یافت می‌شود و فقط بخش کوچکی از آن در روی زمین در جریان است و یا در هوا وجود دارد. نکته قابل تأمل آن است که این «یک درصد» آب شیرین موجود در طبیعت نیز به‌صورتی متوازن در مناطق مختلف جغرافیایی توزیع نشده است. برخی کشورها مثل کانادا، آمریکا و روسیه به لحاظ موقعیت جغرافیایی از منابع آبی غنی برخوردارند، در حالی که اکثریت کشورها با فقر مفرط منابع آبی دست به گریبان‌اند. تغییرات اقلیم، گسترش کویرها و بیابان‌ها، از بین رفتن جنگل‌ها و آلودگی آب این نابرابری را تشدید کرده است.

امروز «امنیت آب» به مسأله‌ای جهانی تبدیل شده است. شماری از محققان پیش‌بینی کرده‌اند که جنگ‌های آینده بر سر آب خواهد بود. به ادعای آنها در قرن بیست و یکم، جنگ بر سر آب در بسیاری از مناطق بسیار محتمل‌الوقوع خواهد بود. برای نمونه در مورد رود براهماپوترا مشترک بین هند و بنگلادش، رود نیل مشترک بین ۱۱ کشور آفریقایی، رود سِند مشترک بین هند و پاکستان، دجله و فرات مشترک بین ایران، ترکیه، سوریه، عراق و کویت، رود هیرمند میان ایران و افغانستان و رود کلرادو مشترک بین آمریکا و مکزیک این احتمال بیشتر از سایر مناطق برآورد شده است. شاید این اظهارنظر کلمانسو نخست‌وزیر فرانسه در ۱۵ دسامبر ۱۹۱۷ خطاب به ویلسون رئیس‌جمهور ایالات متحد که «ارزش یک قطره نفت مساوی

با ارزش یک قطره خون است و این ماده در جنگ‌های آینده نیز مؤثر است...» یک قرن بعد باید به این نحو بازنویسی شود که در قرن بیست و یکم «ارزش یک قطره آب با ارزش یک قطره خون برابری می‌کند و شاید در برخی مناطق به‌مراتب باارزش‌تر از آن باشد.» تأکید بر این امر از آن روی ضروری می‌نماید که در گذر زمان سوخت‌های فسیلی و به‌ویژه نفت، آرام‌آرام جای خود را به انرژی‌های تجدیدپذیر مثل هسته‌ای، خورشیدی، بادی، آبی، زمین‌گرمایی، زیست توده، هیدروژن، جزر و مد، موج و ... می‌دهند ولی تا به امروز برای آب هیچ جایگزینی یافت نشده است.

نظام حقوق بین‌الملل که حاکمیت مطلق دولت‌ها بر قلمرو خویش و منابع موجود در آن را به رسمیت شناخته، در مورد منابع آبی، رویکرد حاکمیت نسبی را اتخاذ کرده است. سیال بودن آب، محدودیت شدید منابع آب شیرین، آسیب‌پذیری شدید منابع آب شیرین در قبال آلاینده‌های مختلف و ... نشان می‌دهد که آب را حقیقتاً باید میراث مشترک بشریت قلمداد نمود، حتی آنگاه که منبعی آبی انحصاراً در قلمرو یک کشور و در اعماق زمین قرار گرفته باشد. این حقیقت که هنوز با واقعیت فرسنگ‌ها فاصله دارد، مساعی مشترک برای حفاظت از آب‌های شیرین در هر کجای کره زمین را قابل توجیه و ضروری جلوه می‌دهد. تلقی حق بر آب آشامیدنی سالم ذیل منظومه حقوق بشر، تأکید بر اصل توسعه پایدار و توجه به حقوق نسل‌های آینده گام‌هایی نخستین در این مسیر پرفرازونشیب قلمداد شده و اشتراک مساعی میان حقوق سخت و نرم را به تصویر کشیده است.

در نظام حقوق بین‌الملل موضوعه به منظور تحکیم اصل حسن هم‌جواری، ممانعت از منازعه میان حاکمیت‌ها و به‌تبع آن حفظ صلح و امنیت جهانی، توجه به منابع آبی مشترک بیشتر مورد توجه و اهتمام بوده است. دیوان دائمی بین‌المللی دادگستری در رأی سال ۱۹۲۹ در قضیه رودخانه اُدِر تأکید نمود که در یک رودخانه قابل کشتی‌رانی، جمع منافع مبنای حق قانونی مشترک است. ویژگی مهم آن حق، برابری کامل همه دولت‌های مجاور رودخانه در استفاده از کل مسیر و نفی هرگونه امتیاز ترجیحی برای هر یک از دولت‌های مجاور نسبت به سایر دولت‌هاست. در مقایسه با یک حق اختصاصی و مستقل، حق قانونی مشترک بیشتر مهیای سوءاستفاده خواهد بود. طبق دکترین منع سوءاستفاده از حق «دولت نمی‌تواند حق خود را به طریقی اعمال نماید که مانع استیفای سایر دولت‌ها از حقوقشان گردد.» به‌زعم دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه گابچیکوو ـ ناگیماروس حقوق بین‌الملل نوین این اصل را برای کاربردهای غیرکشتی‌رانی از آبراه‌های بین‌المللی تقویت کرده است، همان‌گونه که در کنوانسیون سال ۱۹۹۷ چنین امری انعکاس یافته است. اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک، برایند جمع میان منافع رقیب در این منابع مشترک است.

این کتاب با تکیه بر اصول عمومی حقوق، قواعد حقوق بین‌الملل عرفی، کنوانسیون‌های بین‌المللی، آرای قضایی و داوری بین‌المللی و نیز حقوق نرم و قوام‌نیافته، مفهوم و جایگاه «عقلانیت و انصاف» در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک میان کشورها را مورد تجزیه‌وتحلیل قرار داده است. نقطه قوت این کتاب تمرکز بر اقدام دولت ترکیه در ساخت و بهره‌برداری از سد ایلیسو بر روی رودخانه دجله است. سد ایلیسو به‌عنوان بخشی از پروژه گاپ با هدف تولید ۲۷۳۰۰ گیگاوات ساعت انرژی برق آبی، بر روی رودخانه دجله و در حوضه آبریز خلیج فارس (یا حوضه آبریز دجله و فرات) ایجاد و مورد بهره‌برداری قرار گرفته و عراق و ایران را تحت تأثیر خود قرار داده است.

مطالعه این کتاب به‌ویژه برای اساتید و دانشجویان رشته‌های حقوق بین‌الملل، حقوق محیط‌زیست و روابط بین‌الملل توصیه می‌شود. اختلاف ایران با کشورهای هم‌جوار در مورد منابع آبی مشترک، مطالعه و بهره‌برداری از این کتاب را به‌ویژه برای متولیان امور ضروری ساخته است.

مقدمه

آب به‌مثابه جوهر حیات بشر و تعیین‌کننده مسیر پیشروی انسان، به میزانی اذهان بین‌المللی را در دهه‌های اخیر متوجه خود ساخته که برخی از تحلیلگران و اندیشه‌ورزان بر این باورند کـه از جمله عوامل و عناصر مؤثر بر فراگرد روبه‌رشد تضاد منافع میان دولـت‌هـا، بحـران منـابع آبـی، خواهد بود. امواج نگرانی‌ها صرفاً به بحران‌های کم‌آبی در داخل مرزهای ملی متوقف نشده، بلکه به چگونگی مدیریت منابع آبی مشترک میان دولت‌ها نیز تسری یافته است. منابع آبی مشـترک میان دولت‌ها (سطحی و زیرزمینی) در مقام میراث مشـترک بشـریت، نیازمنـد برقـراری نظـام حقوقی مشترک مبتنی بر اصول و چهارچوب منطقی و منصفانه، همراه با نهادی نـاظر بـر رونـد بهره‌برداری از منابع مذکور است؛ به عبارت دیگر بهره‌برداری و مدیریت این حوزه‌های مشـترک آبی باید تابع نظام حقوقی مشخصی باشد که در اسناد بین‌المللـی همچـون کنوانسـیون حقـوق استفاده‌های غیرکشتی‌رانی از آبراه‌های بین‌المللی ۱۹۹۷ و نیز طـرح ۲۰۰۸ کمیسـیون حقـوق بین‌الملل (در خصوص رژیم حقوقی بین‌المللی حاکم بر سفره‌های آبی زیرزمینی مشترک میـان دولت‌ها) بدان پرداخته شده است. در چهارچوب اسناد مورد نظر، اصول کلی ارائه و بر همکـاری و تعهد متقابل دولت‌ها تأکید شـده اسـت. در عـین حـال توجـه بـه نقـش‌آفرینـی معاهـدات و پیمان‌های دو یا چندجانبه، کمیسیون‌های مشترک مرزی، اقدامات و رویکردهای سـازمان ملـل متحد و ارکان و نهادهای تخصصی آن نیز مهم و اثرگذار خواهد بود. در این میان، آنچه اهمیـت دارد، توجه به این امر است که ضمن به رسمیت شناختن حق بـر توسـعه و حقـوق حـاکمیتی دولت‌ها بر منابع آبی مشترک خود، اصول مشخصی نیـز کـه حکایـت از حاکمیـت و مسـئولیت مشترک دارد، بر منابع مذکور حکم‌فرماست.

با در نظر داشتن روند فوق، کانون تمرکز موضوع حاضر، بر مفهوم و کارایی اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشـترک در حقـوق بـین‌الملل(جهـت مصـارف دیگـری غیـر از کشتی‌رانی) با تأکید بر پروژه سد ایلیسو ترکیه بر رودخانه دجله می‌باشد. به‌موجب اصـل مـورد نظر، هر دولت ساحلی، مشمول سهمی معقـول و منصـفانه در اسـتفاده سـودمند از منـابع آبـی بین‌المللی است. این اصل در مقام یکی از اصول کلی حقوق بین‌الملل عرفی در ارتباط با منـابع آبی زیرزمینی مشترک نیز کاربرد دارد.

اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه مهم‌ترین فرصت را جهت دستیابی به توسعه اقتصادی و حفظ محیط زیست فراهم می‌آورد و قدرتمندترین ابزار جهت تحقق عدالت بین نسلی با عنایـت به شیوه‌های استفاده از منابع آبی مشترک است. به بیان دیگر، تمرکز بر تعامل و ارتباط مفهـوم

توسعه پایدار با اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه در رژیم حقوقی بین‌المللی حاکم بر منابع آبی مشترک، تعیین‌کننده خواهد بود. بسیاری از اسناد و مقررات بین‌المللی (نظیر کنوانسیون حفاظت و بهره‌برداری از دریاچه‌ها و آبراه‌های بین‌المللی هلسینکی ۱۹۹۲، کنوانسیون حقوق استفاده‌های غیرکشتی‌رانی از آبراه‌های بین‌المللی ۱۹۹۷ و طرح ۲۰۰۸ کمیسیون حقوق بین‌الملل) که درصدد تنظیم روابط دولت‌ها پیرامون نحوه بهره‌برداری از منابع آبی مشترک هستند، منبعث و الهام‌گرفته از مفهوم توسعه پایدار می‌باشند.

اصول حاکم بر بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، دولت‌ها را در جهت یک سیستم قانونمند سوق داده که بر پایه اصول کلی حقوقی، حقوق بین‌الملل عرفی و معاهدات بدان متعهد نیز می‌باشند. عدم پایبندی به این اصول و نقض آن‌ها، مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها را رقم خواهد زد، مسئولیتی ناشی از اعمال متخلفانه بین‌المللی و نیز مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع‌نشده. اهمیت برقراری و ایجاد مسئولیت ناشی از اعمال منع‌نشده، واکنش به خسارات زیست‌محیطی و لزوم صیانت و حفاظت از محیط‌زیست بوده است. در واقع، دولت‌ها از حق اعمال هرگونه سیاست و فعالیتی که انجام آن منع نشده باشد، برخوردارند، لیکن این حق نامحدود و مطلق نیست. همکاری و همزیستی مسالمت‌آمیز میان دولت‌ها در جامعه بین‌المللی، تأییدگر آن است که در بهره‌برداری از منابع آبی مشترک، دولت‌ها باید ملاحظات زیست‌محیطی را رعایت نمایند؛ لذا با پذیرش حق بهره‌برداری دولت‌ها از منابع طبیعی و محیط‌زیست در قلمرو حاکمیتی خود، باید اذعان نمود که این حق، در چهارچوب حقوق بین‌الملل عرفی، اصول کلی حقوقی و حقوق بین‌الملل محیط‌زیست محدود و مقید شده است.

ترکیه به‌عنوان یکی از مهم‌ترین دولت‌های غرب آسیا، سالیان درازی است که در راستای الحاق به اتحادیه اروپا گام برمی‌دارد و به‌منظور نیل به این هدف و استانداردهای مورد نظر اتحادیه اروپا، طرح‌ها و پروژه‌های مهمی را در دست اجرا دارد. پروژه GAP (Guneydogu Anadolu Projesi) بزرگ‌ترین پروژه توسعه منابع آبی در ترکیه شناخته شده است.

اهداف کلی پروژه مذکور که در جنوب شرقی ترکیه در دست اجرا و توسعه است، عبارت‌اند از افزایش رفاه عمومی و رشد و توسعه اقتصادی منطقه جنوب شرقی این کشور. ترکیه ادعا می‌کند این پروژه با جامعیت خود و با هدف توسعه پایدار بر روی حوضه رودخانه‌های دجله و فرات در حال اجراست. سد ایلیسو به‌عنوان بخشی از پروژه گاپ با هدف تولید ۲۷۳۰۰ گیگاوات ساعت انرژی برق آبی، بر روی رودخانه دجله و در حوضه آبریز خلیج فارس (یا حوضه آبریز دجله و فرات) قرار گرفته است. مرزی بودن این سد در جنوب شرقی ترکیه و احداث آن بر رود دجله که به خاک عراق سرازیر می‌شود و محیط‌زیست ایران را نیز به خود وابسته کرده، این

موضوع را برای جمهوری اسلامی ایران از اهمیت خاصی برخوردار نموده است. در واقع علاوه بر جنوب شرقی ترکیه، بخش قابل ملاحظه‌ای از غرب و جنوب غربی ایران و تمامی کشور عراق نیز در این حوضه آبریز قرار گرفته‌اند؛ لذا حوضه آبریز خلیج فارس، یک حوضه مشترک فراملی به شمار می‌رود. شروع روند بررسی و مطالعات پروژه سد مورد نظر در منطقه محروم جنوب شرقی ترکیه از ۱۹۵۴ میلادی آغاز شد و با پذیرش طرح مورد نظر و تشکیل کنسرسیومی از ۷ شرکت اروپایی و ۳ شرکت ترکیه‌ای در دهه ۱۹۹۰ میلادی، ساخت سد ایلیسو در اوت ۲۰۰۶ آغاز شد و در نیمه نخست سال ۲۰۱۸ میلادی، به مرحله بهره‌برداری رسید. با آب‌گیری سد ایلیسو، رودخانه دجله در عراق و تالاب هورالعظیم در ایران با کمبود آب یا خشکی مواجه شده است؛ زیرا دجله مستقیم به اروند می‌رسد و رود مذکور منبع اصلی تأمین آب هورالعظیم است و بنابراین کاهش ورودی اروندرود، به خشکیدن گستره وسیع‌تری از هورالعظیم منجر شده است. افزون بر این پیامدهای مخرب زیست‌محیطی و تغییر آب و هوایی گسترده و از جمله فراگیر شدن بحران ریزگردها در ایران، نابودی کشاورزی و دامداری در کشورهای عراق و سوریه، افزایش غلظت نمک در خلیج فارس و در معرض خطر قرار گرفتن آبزیان و ... نیز پیش‌بینی می‌شود. همچنین، گسترش نابسامانی‌های سیاسی و اجتماعی در عراق، وضعیت مرزهای غربی جمهوری اسلامی ایران را نیز با مشکل فزاینده‌ای مواجه می‌سازد.

با عنایت به اهمیت منابع حیاتی و طبیعی مشترک میان دولت‌ها و در نظر داشتن چالش‌های حقوقی مرتبط با این منابع و پیوند آن با حاکمیت و امنیت ملی، ضرورت تقویت یک نظام حقوقی مشترک مبتنی بر اصول منطقی، منصفانه و حاکمیت قانون به‌منظور نظام‌مند ساختن شیوه بهره‌برداری از این منابع مشترک، بیش از پیش اهمیت می‌یابد و اقدامات مشترک، همکاری و همبستگی دولت‌ها در سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی همراه با محوریت سازمان ملل متحد و نهادهای تخصصی وابسته بدان را طلب می‌کند.

لذا در این تحقیق، کوشش می‌شود با بررسی و مداقه در موضوع فوق، در جهت توسعه علمی، روشنگری و شفافیت نسبت به ابعاد مبهم و چالشی گام برداشته و با ارائه راهکارها و پیشنهادهای عملی به‌ویژه با تأکید بر تنگناها و معضلات فراروی دولت جمهوری اسلامی ایران، مطالعه‌ای هدفمند و منسجم در این حوزه به انجام رسد.

از جمله اهداف این کتاب، تبیین جایگاه اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حفظ صلح و امنیت بین‌المللی، بررسی آثار زیست‌محیطی و مخرب ناقض اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حقوق بین‌الملل با تأکید بر پروژه سد ایلیسو ترکیه، بررسی نقش همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی در ارتباط با نظام حقوقی

مشترک مبتنی بر اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک، پیشنهاد راهبرد برای دولت جمهوری اسلامی ایران در مواجهه با بحران‌های حاصل از پروژه سد ایلیسو ترکیه می‌باشد.

پرسش‌هایی که کوشش می‌شود در این کتاب بدان پاسخ داده شود عبارت‌اند از:

اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک در حقوق و رویه بین‌المللی از چه مفهوم و قلمروی برخوردار است؟

ایجاد سد ایلیسو توسط دولت ترکیه و بهره‌برداری از آن به‌عنوان یکی از موارد اعمال حاکمیت، در چه صورتی می‌تواند مسئولیت بین‌المللی این دولت در مقابل دولت‌های ایران و عراق را در پی داشته باشد؟

با توجه به فراگیری بحران کمبود دسترسی به آب شیرین در قرن بیست و یکم و تبعات مخرب و بالقوه آن برای صلح و امنیت بین‌المللی، اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک، چه نقشی در مهار و کنترل عناصر تهدیدکننده صلح و امنیت بین‌المللی دارد؟

چگونه می‌توان با توسل به همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی و با تأکید بر وجود یک نظام حقوقی مشترک، به روند سوءاستفاده از اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک توسط دولت‌ها پایان داد؟

راهبرد حقوقی پیشنهادی برای دولت جمهوری اسلامی ایران به‌منظور مواجهه با بحران‌های حاصل از پروژه سد ایلیسوی ترکیه چیست؟

اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک چه رابطه‌ای با اصل توسعه پایدار در حقوق بین‌الملل دارد؟

با وجود کارهای پراکنده‌ای که در ادبیات حقوقی فارسی در مورد این موضوع صورت پذیرفته است، اثر مستقلی به مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه (به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اصول حقوق بین‌الملل آب) با تأکید بر پروژه ساخت و بهره‌برداری از سد ایلیسو، اختصاص نیافته است. این در حالی است که با توجه به اهمیت این سد که بر روی رود دجله احداث گردیده و اهمیت حوضه رود دجله برای ایران، اختصاص یافتن اثری مستقل به این موضوع و بررسی راهبردهای حقوقی پیشنهادی برای ایران به‌منظور چگونگی مواجه شدن با پیامدهای مخرب ناشی از بهره‌برداری از سد ایلیسو، ضرورت داشت. به همین دلیل، این تحقیق درصدد است تا با تبیین مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه و با تأکید بر جایگاه قاعده حقوق بین‌الملل عرفی آن، به بررسی تبعات و پیامدهای ناشی از بهره‌برداری از سد ایلیسو بپردازد و راهبردهای حقوقی به‌منظور مواجه شدن با پیامدهای مخرب مورد نظر را برای

ایران پیشنهاد نماید. اهمیت جایگاه اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه در حقوق بین‌الملل آب به میزانی است که سایر اصول و قواعد حقوقی این گرایش از حقوق بین‌الملل و نیز مفهوم توسعه پایدار را کاربردی می‌کند و زمینه‌ساز و تحقق‌بخش همکاری دولت‌های هم‌جوار منابع آبی مشترک در جهت بهره‌برداری، مدیریت کارآمد و تأمین‌کننده منافع مشترک تمامی دولت‌های ذی‌نفع با تأکید بر حفاظت از منابع مذکور است.

همچنین در این تحقیق کوشش شد آخرین وضعیت پیامدهای مخرب زیست‌محیطی ناشی از بهره‌برداری از سد ایلیسو برای منطقه و از جمله ایران با مراجعه به آثار و مقالات غیرفارسی منتشرشده تا اول سال ۲۰۲۵، مورد بررسی و مطالعه قرار گیرد.

به‌موازات فراگیری بحران جهانی مدیریت منابع آب، اهمیت سامان‌دهی به بهره‌برداری از منابع آبی مشترک نیز مطرح می‌شود. کوشش تابعان حقوق بین‌الملل در وضع قواعد و مقررات الزام‌آور و غیرالزام‌آور مانند قواعد هلسینکی ۱۹۶۶، قواعد برلین ۲۰۰۴، کنوانسیون هلسینکی ۱۹۹۲ برای حفاظت و استفاده از آبراهه‌ها و دریاچه‌های بین‌المللی و کنوانسیون ۱۹۹۷ راجع به حقوق استفاده‌های غیرکشتی‌رانی از آبراه‌های بین‌المللی نشان‌دهنده اهمیت این مقوله است. آنچه در تمامی اسناد فوق و دیگر اسناد بین‌المللی ذی‌ربط مورد تأکید قرار گرفته استفاده غیر زیان‌بار از سرزمین، بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک به‌عنوان دو اصل بنیادین حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق بین‌الملل آب در کنار دیگر اصول و قواعد عرفی بین‌المللی در این زمینه است.

امروزه در عصر جهانی شدن، اتخاذ اقدامات یک‌جانبه و بی‌توجه به آهنگ همکاری و همبستگی بین‌المللی نمی‌تواند به ابزاری جهت گریز از مسئولیت بین‌المللی برای دولتی تبدیل شود که نقض تعهدات بین‌المللی زیست‌محیطی خود را در چهارچوب تحصیل منافع ملی‌اش، مستمسک قرار می‌دهد. از این زاویه اگر به پروژه بهره‌برداری از سد ایلیسو توسط دولت ترکیه نظر بیفکنیم، عدم توجه لازم دولت مورد نظر را به تعهدات بین‌المللی زیست‌محیطی‌اش درمی‌یابیم. به باور بسیاری از کارشناسان بهره‌برداری از سد ایلیسو می‌تواند آثاری و پیامدهای غیرقابل جبرانی برای منطقه بحران‌خیز خاورمیانه داشته باشد، آثاری از قبیل بیابان‌زایی، تشدید بحران‌های آبی(نظیر قطع یا کاهش حجم آب در اروندرود، کاهش حقابه تالاب هورالعظیم) و پدیده ریزگرد در ایران که سلامت زیستی شهروندان این کشور را در معرض مخاطرات جدی قرار داده است. همچنین کاهش میزان آب دریافتی دولت‌های عراق و سوریه، تقویت روند خشکسالی در دولت‌های مذکور از پیامدهای مخرب بهره‌برداری از سد ایلیسو می‌باشد. این در حالی است که دولت ترکیه نه‌تنها حاضر به همکاری کارشناسی و علمی با

کشورهای ایران، عراق و سوریه در زمینه بررسی آثار ناشی از پروژه موصوف نشده، بلکه به تعهدات بین‌المللی زیست‌محیطی خود طبق اسنادی که آن‌ها را تصویب نموده مانند کنوانسیون رامسر ۱۹۷۱، کنوانسیون تغییرات اقلیمی ۱۹۹۲، کنوانسیون تنوع زیستی ۱۹۹۲، پروتکل کیوتو ۱۹۹۷ و کنوانسیون مقابله با بیابان‌زایی ۱۹۹۴ و عرف بین‌المللی در این مقوله مانند اصول عدم استفاده زیان‌بار از سرزمین و استفاده معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک، عمل ننموده و روشن است که در این‌گونه موارد تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت خاطی قابل انتظار خواهد بود. پایان‌دهی به بحران فراگیری که پیامدهای حاصل از پروژه بهره‌برداری از سد ایلیسو بر منطقه تحمیل می‌کند، همکاری همراه با حسن‌نیت دولت‌های منطقه، از جمله دولت‌های متصدی پروژه و متأثر از آن را می‌طلبد. این تحقیق درصدد است تا با تبیین مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه، به بررسی تبعات و پیامدهای ناشی از بهره‌برداری از سد ایلیسو بپردازد و راهبردهای حقوقی به‌منظور مواجه شدن با پیامدهای مخرب مورد نظر را برای ایران پیشنهاد نماید.

پژوهش در دو بخش ارائه می‌گردد. بخش نخست به مباحث نظری تخصصی و حقوقی اختصاص دارد و بر این اساس مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه، از مفهوم‌شناسی تا جایگاه آن در منابع حقوق بین‌الملل آب مورد بررسی قرار گرفته است. در واقع آنچه می‌بایست در مرحله نخست در این کتاب روشن شود، مفهوم و قلمروی اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه است. آیا این اصل قادر است در راستای شکل‌گیری یک نظام حقوقی و مدیریتی مشترک از منابع آبی فرامرزی نقش ایفا نماید؟ آیا از این ظرفیت و توانایی برخوردار است تا پیونددهنده اصول و قواعد حقوق بین‌الملل آب باشد؟ عرف و اسناد بین‌المللی و رویه قضایی در این باره چه می‌گویند؟ با در نظر گرفتن این پرسش‌ها، بخش اول در سه فصل تنظیم شده است. فصل نخست نظریه‌های مبنایی مدیریت و بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی و به‌ویژه دو مورد از آن‌ها که مبنای شکل‌گیری اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه هستند، مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین مفهوم‌شناسی اصل با تأکید بر تفکیک معقول و منصفانه بودن از یکدیگر بررسی شده است. فصول دوم این بخش به جایگاه اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه در منابع حقوق بین‌الملل آب اختصاص دارد تا جایگاه قاعده حقوق بین‌الملل عرفی این اصل و محوریت آن در میان اصول و قواعد مطرح در حقوق بین‌الملل آب و با مراجعه به رویه قضایی بین‌المللی و ملی و دکترین به اثبات برسد. همچنین فصل سوم از این بخش به بررسی جایگاه و نقش اصل موصوف در کنترل و مهار عناصر تهدیدکننده صلح و امنیت بین‌المللی اختصاص دارد.

در بخش دوم این تحقیق، چگونگی تحقق مسئولیت بین‌المللی دولت ترکیه با توجه به آثار و پیامدهای بهره‌برداری از سد ایلیسو و تعهدات بین‌المللی این دولت در مورد مدیریت منابع آبی مشترک، مد نظر است. آیا دولت ترکیه می‌تواند حاکمیتی مطلق و بنا به میل و اراده خویش را در مورد مدیریت رودهای دجله و فرات اعمال نماید؟ آیا چنین رویکردی نافی و ناقض تعهدات بین‌المللی زیست‌محیطی این دولت نیست؟ چه راهبردهای حقوقی می‌توان برای ایران پیشنهاد نمود؟ لذا فصل نخست به شناخت و سیر تحول پروژه بهره‌برداری از سد ایلیسو توسط دولت ترکیه، پیامدهای بهره‌برداری از این سد و بررسی توافقات دوجانبه میان دولت‌های ترکیه، عراق و سوریه پیرامون مدیریت و بهره‌برداری از رودهای دجله و فرات اختصاص دارد و سیاست‌های تکروانه دولت ترکیه را با توجه به مجموعه اقداماتش در راستای مدیریت حوضه آبریز دجله و فرات و نوع تعاملاتی که با دیگر دولت‌های ذی‌نفع در حوضه نامبرده دارد، به اثبات می‌رسد. فصل دوم تعهدات بین‌المللی دولت ترکیه را پیرامون رعایت اصول و قواعد حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و آب به‌منظور مدیریت و بهره‌برداری از منابع طبیعی مشترک و از جمله آب، اعم از مواردی که در جایگاه قاعده حقوق بین‌الملل عرفی قرار دارند و یا مواردی که در کنوانسیون‌های بین‌المللی قید شده‌اند، مورد بررسی قرار داده و با توجه به جایگاه محوری اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه و پیوند متقابلش با سایر اصول و قواعد حقوق بین‌الملل آب (نظیر اصل منع ایراد آسیب مهم، اصل ارزیابی آثار زیست‌محیطی، اصل همکاری) که در شمار قابل توجهی از کنوانسیون‌های بین‌المللی مورد امضا و تصویب دولت ترکیه، قید شده‌اند (نظیر کنوانسیون مقابله با بیابان‌زایی، کنوانسیون رامسر، کنوانسیون تغییرات اقلیمی، کنوانسیون تنوع زیستی) بر این مسأله تأکید می‌ورزد که دولت ترکیه هم از نظر جایگاه قاعده حقوق بین‌الملل عرفی اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه نسبت به تحقق آن متعهد است و هم از این نظر که اصل موصوف با دیگر اصول حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و آب، مذکور در کنوانسیون‌های بین‌المللی که توسط ترکیه پذیرفته شده‌اند، دارای پیوند و ارتباط متقابل است، بنابراین التزام دولت مورد نظر در برابر مفاد کنوانسیون‌های فوق، آن را در برابر تحقق اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه نیز ملتزم می‌نماید، به این ترتیب عدم عضویت ترکیه در کنوانسیون راجع به حقوق استفاده‌های غیرکشتی‌رانی از آبراه‌های بین‌المللی ۱۹۹۷، تأثیری در تعهد این دولت نسبت به اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک، نخواهد داشت. با توجه به نقض تعهدات بین‌المللی ترکیه در مورد مدیریت حوضه آبریز مشترک دجله و فرات، تحقق مسئولیت بین‌المللی این دولت، به اثبات می‌رسد که در فصل دوم به آن پرداخته شده است. فصل سوم به بررسی راهبردهای حقوقی پیشنهادی برای ایران اختصاص دارد.

مواجهه با بحران بهره‌برداری از سد ایلیسو یا می‌بایست از طریق مراجعه به مراجع قضایی و داوری بین‌المللی باشد و یا با شکل‌گیری نظام حقوقی منطقه‌ای مشترک میان دولت‌های ایران، ترکیه، عراق و سوریه به‌منظور مدیریت و بهره‌برداری از حوضه آبریز دجله و فرات. در این تحقیق راهبردهای حقوقی پیشنهادی، بر لزوم شکل‌گیری همکاری منطقه‌ای و بهره گرفتن از ظرفیت‌های سازمان‌های بین‌المللی استوار شده که اولین گام و زمینه‌ساز شکل‌گیری چنین همکاری نیز پیگیری دیپلماسی آبی میان دولت‌های ذی‌نفع معرفی شده است. مبنای همکاری میان دولت‌های حوضه آبریز دجله و فرات، چگونگی آن و چشم‌اندازش در فصل سوم مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است.

بخش اول

مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه

درآمد

اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک یکی از اصول مهم و بنیادین حقوق بین‌الملل محیط‌زیست و حقوق بین‌الملل آب است و در اسناد گوناگونی از جمله مجموعه قواعد هلسینکی ۱۹۶۶، کنوانسیون هلسینکی ۱۹۹۲ برای حفاظت و استفاده از منابع آبی و دریاچه‌های بین‌المللی، کنوانسیون ۱۹۹۷ راجع به حقوق استفاده‌های غیرکشتی‌رانی از آبراه‌های بین‌المللی و مجموعه قواعد برلین ۲۰۰۴ میلادی گنجانده شده است. اصل مذکور از سویی دربرگیرنده مفهوم «استفاده منصفانه» است که ناظر به تخصیص و توزیع منبع آبی مشترک و منافع آن بین دولت‌های ساحلی می‌باشد و از سوی دیگر دربرگیرنده مفهوم «استفاده معقول» که به چگونگی استفاده از منبع آبی مشترک اشاره دارد و در واقع بیانگر این است که برای چه منظور از آب استفاده می‌شود و چه مقداری برای استفاده در شرایطی منصفانه، منطقی است. بخش نخست کتاب درصدد است تا به این پرسش پاسخ دهد که آیا اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از چنان جایگاه تأثیرگذار حقوقی برخوردار است که بتواند نقشی محوری در ملتزم نمودن دولت‌های ساحلی به اصول و قواعد حقوقی حاکم بر شیوه مدیریت منابع آبی مشترک ایفا نماید یا خیر؛ لذا در این بخش ضمن بررسی مفهوم و قلمروی اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه، پیوند آن با سایر اصول و قواعد حقوق بین‌الملل آب به‌ویژه اصل توسعه پایدار و همچنین بررسی چگونگی نقش‌آفرینی این اصل در حفظ صلح و امنیت بین‌المللی مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

فصل اول: مفهوم‌شناسی اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه از منابع آبی مشترک

اصول حقوقی به معنای قاعده حقوقی نیست ولی دربرگیرنده آن بوده و دلایل وجودی آن را تبیین می‌کند، به عبارت دیگر اصول حقوقی دلیل وجودی قواعد حقوقی است. برای یافتن قاعده مناسب در هر قضیه، باید به اصلی مراجعه کرد که متضمن آن قاعده باشد. قاعده‌ای که به این شکل از یک اصل کلی حقوقی استخراج و انتزاع می‌شود، چهره هنجاری آن اصل برای اجرا در قضیه‌ای خاص و موارد مشابه است.[1] اصول بهره‌برداری معقول و منصفانه، استفاده غیرزیان‌بار از سرزمین، همکاری، احتیاط، پیشگیری، اطلاع‌رسانی، مسئولیت مشترک اما متفاوت، ارزیابی آثار زیست‌محیطی و پرداخت توسط آلوده‌ساز در شمار مهم‌ترین اصول حقوق بین‌الملل آب هستند. باید در نظر داشت که نه‌تنها برخی از این اصول باید در ارتباط با دسته دیگر تفسیر شوند، بلکه این تفسیر باید در پرتو و در زمینه اصول کلی حقوق بین‌الملل (که البته اصول حقوق بین‌الملل آب خود نیز بخشی از این اصول کلی هستند) صورت گیرد.

گفتار اول: نظریه‌های مبنایی مدیریت و بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی

پیش از آغاز بررسی مفهوم و قلمرو اصل بهره‌برداری معقول و منصفانه، مروری کوتاه بر شیوه‌های مدیریت و بهره‌برداری از آبراه‌های بین‌المللی ضروری است، این مرور کوتاه، به‌ویژه از این جهت ضرورت دارد که اساس و بنیاد اصل مورد بحث ریشه در دو رویکرد حاکمیت سرزمینی محدود و مدیریت مشترک (اشتراک منافع) دارد.

بند اول: حاکمیت سرزمینی محدود[2]

در ابتدا شیوه عمل دولت‌ها به‌منظور مدیریت منابع آبی مشترک، مبتنی بر دو رویکرد «حاکمیت سرزمینی مطلق»[3] و تمامیت سرزمینی مطلق[1] بود. رویکرد حاکمیت

---

۱. محسن محبی و اعظم امینی «اصل انصاف و ظرفیت قاعده‌سازی آن در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری»، *مجله حقوقی بین‌المللی*، ۳۱،۵۱(۱۳۹۳)، ۱۵.

2. *Limited Territorial Sovereiqnty*
3. *Absolute Territorial Sovereignty*